

**BITSKEY ISTVÁN: MARS ÉS PALLAS KÖZÖTT. MÚLTSZEMLÉLET
ÉS SORSÉRTELMEZÉS A RÉGI MAGYARORSZÁGI IRODALOMBAN**

Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006 (Csokonai Universitas Könyvtár – Bibliotheca Studiorum Litterarium, 37), 270 l.

Ha Bitskey Istvánnak, a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete professzorának életművét áttekintjük, elsősorban a kora újkori Magyarország mentalitástörténetének kutatójára gondolunk. Bár egyetemi tevékenysége a régi magyar irodalom oktatásához köti, mestere, Klaniczay Tibor példáját követve egy tágabb szemléletű irodalomtörténeti kutatás művelője lett. Szakmai bölcsője, az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya, amelyet Klaniczay Tibor után jelenleg Jankovics József vezet, éppen abban csillogtat eredményeket, hogy fölszámolta a kutatócsoport működése előtt még mesterségesen fenntartott határokat a történettudomány, az irodalom-, a művelődés-, a művészet-, a zenetörténet vizsgálata között. Az elkülönülések felszámolása után mindegyik tudományág gazdagodott, s Bitskey István interdiszciplináris szemléletű munkásságából is kamatoztathat minden kora újkorral foglalkozó tudományág. A nemcsak az irodalomtörténészek számára fontos értékek felmutatása által válhatott a professzor mentalitáskutatóvá, akinek műveit a történetész-művészettörténész recenzens is haszonnal forgathatja.

Az itt egybegyűjtött és összekötő szövegekkel ellátott tanulmányok zöme 2002 után született. Abban a szellemiségben és kutatói irányultságban, amelyet a Klani-

czay Tibor emlékére rendezett, Bitskey István által ihletett *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban* című konferencia képviselt 2002. május 23–25. között Debrecenben. (A konferenciakötet megjelent: *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 [Csokonai Universitas Könyvtár – Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31].) A nemzettudat, az önazonosság, az önszemlélet s az ezeket fejlesztő, generáló tényezők vizsgálata vezérfonala a könyvnek. Bitskey István már a Mohács utáni helyzetkép felvázolásánál is azokra a „szellemi őrhelyekre”, főúri udvarokra (pl. Nádasdy Tamás sárvári udvarára), végvárakra tekint, melyek az önazonosság-tudat felépítésének, megtartásának központjai voltak az előbb két, majd három részre szakadt Magyarországon. A törökkel szembeni sikeres ellenállás, a túlélés zálogai szerinte az itt kialakult mentális kapacitások voltak. A szellemi önépítkezés hangsúlyozásával ellenpontozza azt a gazdaságtörténeti, sokszor kizárólagosnak is feltüntetett megfontolást, mely szerint a Mohács utáni túlélést az agrárkonjunktúra, a gabona-, bor-, marhakereskedelem segítette elő. A végvári élet „különleges morális értékrendet, kohéziós erőt, identitástudatot is kialakított az egyes erődítmények katonai közösségeiben” (25). Bitskey István jelen

kötetének nagy témája igazán az, hogy hogyan élt egymás mellett, egymást kiegészítve és erősítve a vitézi mesterség és a „szellemi pallérozottság” gyakorlása, fejlesztése. A szerző nem áll meg a kora újkori Magyarország két csillaga, Balassi Bálint és Zrínyi Miklós e tárgyú tanúságtétele ismertetésénél. Akiben él a szellemi pallérozottság igénye, annak alapfokon tisztáznia kell, hogy hova tartozik, hol a helye egy társadalmi-etnikai-kulturális-lokális közösségben. Bitskey István ezt a folyamatot vizsgálva jut el egy széles társadalmi rétegeket átjáró, a modern nemzetfogalom előzményeit tételező „vallási-politikai-etnikai közösségtudat” elemzéséhez (38). Könyvének talán legizgalmasabb fejezetei a nemzettudatot artikuláló toposzkutatás köré csoportosulnak. A szerző kijelenti: műve a „Kárpát-medence értelmiségének önmaga sorsáról megfogalmazott toposzait kívánja bemutatni” (46). (Ez a megállapítás fölhívja a figyelmet a hazai értelmiségkutatás egyszer már megindult, aztán elakadt vizsgálataira: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1998.) Nagy nemzetközi szakirodalmi tájékozottsággal kijelenti: „A toposz a társadalmi képzelőerő megnyilvánulása” (39). A szöveges hagyományban meglévő toposzok „az ország sorsának, történelmének alakulásához igazodva aktualizálódtak” (45).

Az önszemlélet a szerző szerint szorosan összefüggött az alakuló modern nemzettudattal. Újabban R. Várkonyi Ágnes hozta nagy erővel a történelmi köztudatba – elsősorban a kor leveles irodalmára alapozva megállapításait –, hogy a 17. századi főúri elit és értelmiség korántsem csak a „romlás századának” fogta fel a küzdelmes időt (lásd *Megújulások kora: Magyaror-*

szág története 1526–1711, Bp., 1997 [Új Képes Történelem]). Bitskey István könyvének nagy érdeme, hogy ezt a megállapítást mintegy igazolva felmutat egy olyan mentalitástörténeti aspektust is, mely szerint a főúri elit számára akadt még annyi szellemi muníció, hogy gondolkodásmódja ne feleljen meg az ország esetenként pusztuló valós állapotának, azaz ne hulljon Magyarország vezető társadalmi rétege a szolgálatában álló értelmiség az e fölött érzett bánat, a letargia lelki mélyeibe. Ezzel kapcsolatban Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című művét veti tüzetes vizsgálat alá. Itt talál rá Zrínyi szózatában arra az optimizmust sugalló sorra: „Soha még mi reánk nem jutott szégyenség”, mely felülírta a „bűnös magyarságról” szóló elképzeléseket, melyek inkább illeszkedtek volna a pusztításokkal „büntetett” valós állapotokhoz. Egy nemrég lezajlott PhD disszertáció-védés (DOMINKOVITS Péter, *Szombathely mezőváros kora újkori története*, ELTE BTK, 2009. december 9.) opponensi felszólalásában Várkonyi Gábor a 15 éves háború lezárulta és a Buda visszavétele közötti időszakot a „pusztulástól pusztulásig” időszakaként minősítette. Ez az új keletű megfontolás is harmonizál Bitskey István legfrissebb kutatásainak eredményeivel.

Az igazi fizikális és az ennek megfelelő lelki egyensúlyvesztést a szerző az erdélyi államra vonatkoztatottan 1657–1658 táján mutatja ki. A II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjáratát megtorló 1658-as török pusztítás mentális vetülete az apokaliptikus jövődölésekben, a protestáns prédikátori helyzetképekben rögzült. (Szubjektív megjegyzésem, hogy amikor 1997-ben középiskolai tankönyvírásra adtam a fejem, Engel Pál lektorom máig

becsben tartott lektori véleményében megjegyezte: az 1658-as erdélyi nagyvezíri pusztítást a középkori tatárjárás jelentőségéhez kell mérni.) Az erdélyi „tatárjárás” mentális vetületeinek érzékeltetése mellett a szerző rögtön ellentételez, és a katolikus többségű Magyar Királyságban éppen ez idő tájt regisztrálja – elsősorban Tüskés Gábor kutatásai alapján – a *Patrona Hungariae*–*Regnum Marianum* vigaszt nyújtó toposzának elterjedését a rekatalizáció retorikus propagandájában. A szerző igencsak megtisztelt egy pompás tablóval az egri végvárhoz kapcsolódó kultúrát, a kard és a szablya mellett forgatott író toll szerepét. Eger a végvári kultúra művelésének fókuszaként tűnik fel előttünk. Varázsa nemcsak a Balassi fivérek, a Rimay Jánossal kapcsolatban álló kései humanista Káthay Mihályt igézte meg, de az 1580-as évek végén itt találjuk a „magyar végek lengyel költőjét”, Adam Czahrowskit is, aki – Szentmártoni Szabó Géza legújabb kutatásai szerint – szerényebb költői invencióval ugyan, de katonaénekével Balassi Bálint *Vitézek, mi lehet* című énekét ihlette meg.

2009. március 12-én R. Várkonyi Ágnessel beszélgettem életútjáról az Akadémikusok Fóruma Tudós Klubja által szervezett rendezvényen. Kiemeltem a tanárnő alázatát abban a tekintetben, hogy műveiben még a huszonéves kutatók eredményeire is figyel s szintéziseibe beépíti az újonnan feltárt adatokat, megközelítési mód-szereket. Ez a kutatói alázat Bitskey Istvánt is jellemzi. De hol tudná követni teljes pontossággal – a technikai hozzáférhetetlenség okán – az idősebb kutató egyes frissen végzett egyetemi hallgatók kiemelkedő eredményeit? Így pl. ZÁSZKALICZKY Márton a debrecen–egervölgyi hitvallásról

szóló újabb dolgozatának tanulságait? („Istennek kell inkább engedni...” *A világi hatalom a debrecen–egervölgyi hitvallás tükrében*, OTDK-dolgozat, KRE BTK Kora Újkori Történelem Tanszék, 2004, vezető tanár Varga Benedek.) Mégis rimelnék Bitskey István megállapításai az újabb kutatásokra, s a *Végvár és vallás* című fejezetben behatóan elemzi a végváriak fogékonyságát a helvét irányzat iránt. (Zászkaliczky a hitvallás végváriak felé hajló pártos, aktuálpolitikai mondandóját hangsúlyozza, mely például kritika alá veti a „kentaúr püspököket”, akik egyházi hivataluk mellett világi tisztséget is vállalnak. Ez az állásfoglalás egyértelműen Verancsics Antal ellen irányul.) Még mindig Egernél maradva, Bitskey István Tinódi Sebestyén *Eger vár viadaljáról való ének* című művét teszi meg kutatása tárgyává. Tinódi szemléletét – például a törökkel kapcsolatban – újabban JANKOVICS József vizsgálta (*Tinódi török-képe = Nádasdy Tamás 1498–1562*, szerk. SÖPTEI István, Sárvár, 1998, 131–141). Bitskey vizsgálata elsősorban Tinódi személyiségének, önmeghatározásának kérdésében hoz új ismereteket. Nem „szélfűtta” alakja irodalmunknak a históriás énekek szerzője: a szerzői pozíció és szándék pontos kijelölése mindig ott van műveiben. Bitskey meg-hökkentő nemzetközi irodalmi példákkal igazolja, hogy az egri diadal nimbusza még a 17. század második felében is olyan eszmei hozadék volt, melyből erőt lehetett meríteni. Ilyen lehetett a szász származású, Hungarus tudatú, körmöcbányai Johann Hellenbach *Oratio pro Hungaria* című szónoklata 1656-ban a wittenbergi egyetemen. Bitskey István könyvének nagy érdeme, hogy érzékelteti a kelet-közép-európai régió eszmeáramlatainak dinami-

káját, a régiót alkotó országok önreprezentációját a szomszédok előtt. Ezek a törekvések végül is a régió-tudat megerősítését szolgálták, a rokonszenv felébresztését a „mi történelmünk” iránt a másik ország értelmisége, főúri köre előtt. Furcsa mód Bitskey István e kutatásai is harmonizálnak az újabb történetírás egyik trendjével (*Portré és imázs*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., 2009). Itt Horn Ildikó elemzi Báthory István lengyel királyi reprezentációját. Bitskey István tanulmánykötetében ezt a kutatást kiegészítve arról szól, hogy Leonhardus Uncius erdélyi szász humanista 1579-ben Krakkóban megjelent verseskötete miképpen próbálta bemutatni a lengyelek előtt a magyar történelmet s egyben hogyan kívánta megokolni Báthory István trónra való alkalmasságát.

A szerző „nem ragad bele” saját kora újkoros korszakába. Bocskai István irodalmi emlékezetét szinte napjainkig elkíséri. A 2004–2006 közötti Bocskai-évfordulónak magam is részese voltam, különféle rádióbeszélgetéseken, konferenciákon próbáltam méltatni a nagy fejedelmet. (Sőt könyvet is írtunk róla: G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, SZABÓ Péter, *A „koronás fejedelem”*, Bp., 2006.) Tapasztalhattam, hogy a „modernség fejedelmképe”, amiről Bitskey professzor ír, milyen tanulsággal szolgál a manák is.

Bitskey István értője a felső-magyarországi német patríciusság kultúrájának. Pázmány Péter munkásságának avatott kutatója nem marad rabja a katolikus megújulás vizsgálatának. Nagy gonddal kutatja a felekezetek szimbiózisát, mely a protestáns és katolikus könyvnyomdák egymás melletti működésében manifesztálódott a leglátványosabban. Itt kimutat egy

olyan regionális identitástudatot, „mely az együtt élő etnikumok közös szellemi erőfeszítésének eredménye” (140).

A professzor ugyanakkor hű marad azokhoz a kutatási irányokhoz is, melyek szinte kezdetektől fogva végigkísérik munkásságát. A magyarságkép vizsgálata – elsősorban a vatikáni, jezsuita központokból artikulálva – különösen izgatja. Itt is felveti a könyv alapkérdését: a 16. század végére külföldön többször megfogalmazódik az a vélemény, hogy a magyarság nem egyedül csak a háborúskodásra alkalmas.

Az utazás kérdéskörének vizsgálata kifogyhatatlan tanulságokkal szolgál. Kovács Sándor Iván, Jankovics József és számos kutató „járta körül” a témát. A közelmúltban egyik opponense voltam Szabó András Péter Haller Gábor életútjáról szóló PhD disszertációjának. A leideni tanulókörnyezet, a nyugatra „kihelyezett” kelet-közép-európai társaság: magyarok, csehek, lengyelek közösségének elemzése nagy erénye volt a dolgozatnak. Legutóbb R. Várkonyi Ágnes értekezett arról, hogy a raritás-gyűjtemények az utazási szándékok között szereplő felkeresése mennyiben jelentette a modern múzeumlátogatási szokások megelőlegzését. Bitskey István több mozaikkockával gazdagítja a képet. Az önmeghatározások iránt fogékony szerző itt is az utazó definiálásában tesz előremutató megállapításokat. Az utazó az „otthonúlással”, a henyéléssel szemben a vállalkozói attitűdöt ölti magára. A közelmúltban mennyit hallottunk, írtunk a „vállalkozói nemességről”, s ezt a kifejezést a főurakra nézve elsősorban gazdaságtörténeti vonatkozásban hangoztattuk. Lám, a mentalitástörténet kutatója kibővítheti a kifejezés értelmét. A szerző a magyar diákság német nyelvterületen zajló, katoli-

kus egyetemeket érintő peregrinációjával kapcsolatban elsősorban Bécs és Grác szerepét hangsúlyozza. Az „útravaló” kifejezés nála sajátos értelmezést nyer. Nem elsősorban a külföldre kivitt anyagi és szellemi javakat jelenti, hanem a hazahozottakat. „Sokféle intézményből, sokféle szellemi útravalóval tértek haza a magyarországi diákok, s ez kétségkívül a Kárpát-medence szellemi életének gazdagodását, sokszínűségét eredményezte” (200).

Bitskey István könyvét kevés ponton lehet kritikával illetni. Talán a szerkesztést érheti bírálat. A szerző nagy szellemi élménye, Zrínyi Miklós költő és hadvezér életművének tanulmányozása mintegy „búvópatakként” vonul végig a könyv egészén. Nem lehetett volna tömöríteni a Zrínyi-tanulmányokat? Bár lehet, hogy a szerző a kötet vége felé járva, mintegy mondanivalója nyugtázásaként, a címhez illeszkedve újra föl akarta mutatni a kettős hivatástudatnak, Marsnak és Pallasnak egyaránt áldozó Zrínyi Miklós emblematis

alakját. Az „ország szolgálatát” nemcsak a katonai erényeivel vállalta Zrínyi, de létrehozta ennek „irodalmi vetületét” is. E kettős igényessége révén válhatott a katonai és szellemi erőfeszítések szimbolikus alakjává. Érzékelhető a szerkesztésben, hogy a szerző témájának máig ható tanulságai fölött is mérleget akar vonni. Illyés Gyula, Babits Mihály Balassi-élményének elemzése telitalálat a kötet lezárásaként. Bitskey azt hangsúlyozza Balassi közismerten gazdag újkori recepciójában, hogy a költő Balassi befogadása mellett legalább olyan fontos szerepet játszott a biografikus jellegű érdeklődés a hányatott sorsú poéta felé. Az emberi tartás, az emberi színesség és testi egészség nélkül tehát mit sem érne a szellemi pallérozottság. Jobbára üres lenne a kora újkori Magyarország Marsot és Pallas kezében jártató felfogása nélkül az antik mondás értelmezési köre: „Mens sana in corpore sano”.

Szabó Péter

SÁRKÖZY PÉTER: „AZ OLASZ NEGÉDES KERTJÉBEN”. OLASZ–MAGYAR KULTURÁLIS KAPCSOLATOK ÉS AZ OLASZ ÁRKÁDIKUS KÖLTÉSZET HATÁSA A 18. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMBAN

Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2008 (Olasz Irodalom, Kultúra és Művészetek, 1), 293 l.

Sárközy Péter annak a nagy italianista generációnak folytatója, amelynek pantheonjában Koltai-Kastner Jenő, Horányi Mátyás, Szauder József, Klaniczay Tibor és még több tiszteletreméltó személyiség foglal helyet. Nemcsak kutatóként, hanem abban is követi elődeit, hogy az olasz–magyar kultúrkapcsolatok fáradhatatlan építője, alakítója, több évtizedes római munkásságával a két kultúra közötti közvetítés

ügyét szolgálja-szolgált, nemcsak ma, hanem ennél sokkal nehezebb időkben is.

Mondhatjuk azt is, hogy ennek a munkának irodalomtörténeti hozadéka jelenik meg annak a kötetnek a lapjain, amelynek címe egy Csokonai-idézet parafrázisa: „Az olasz negédes kertjében”. Azt a sugárzó életörömet hirdeti, ami közös élménye minden Itáliát járt magyar utazónak: aki Itáliában járt, egy különleges kert gyümöl-

csét ízlelhetette, nevezhetjük azt a kertet Édennek, Paradicsomnak – vagy akár Árkádiának is. Ez utóbbi kertre utal a lírai nosztalgiát hirdető cím alatt megjelenő tárgyilagos és kimért alcím: *Olasz–magyar kulturális kapcsolatok és az olasz árkádikus költészet hatása a 18. századi magyar irodalomban*.

A kötet tehát egy rövidebb és egy hosszabb címet visel: mást találunk a borítón és mást a címlapon, ami nem tudni, hasznos-e, de mindenképpen furcsa megoldás. Ugyanakkor mindkét cím pontatlan, és a kötet maga sokkal többet tud mondani, hiszen az árkádikus költészet a munka második részében jelenik meg a szó poézist, lírát jelölő értelmében, a könyv egészében sokkal inkább szó van egy globálisabb, a kultúra és a művészetek teljes területét átfogó tanulmánysorozatról. Mint ahogy a római Árkádia Akadémia sem a líra területén alkot maradandót egy hanyatlónak nevezett korban. Vagy ahogy Sárközy Péter idézi Antonio Gramscit: „A közélet lealacsonyodásának [...] idején a nagyság minden formája lehetetlen. Ahol a nagy erkölcsi jellemet leverik, ott nem létezhet nagy művész stb. Metastasio nem lehet Dante vagy Alfieri” (187). A római Árkádiáról az derül ki e kötet lapjain, hogy zseniális műremek létrehozása helyett sokkal jelentősebb intézményjellege, amivel összefogja a korszak értelmiségi elitjét nyelvre, nemzetiségre tekintet nélkül, és egy európeai kört hoz létre a human tudományok legkülönbözőbb területéről.

A *Bevezető*ben a szerző a kötet keletkezésének két fontos „előmunkálatát” jelöli meg. Egyrészt: a 2005-ben a Kalligram Kiadónál megjelent Faludi Ferenc-monográfiája, másrészt, mint írja: „...korábbi, nagyrészt olasz nyelven írt tanulmányaim

átdolgozásával és kibővítésével szeretném ebben a munkámban összefoglalni mindazt – immár a magyar irodalomtörténész szakma számára –, amit a 18. századi magyar kultúrát ért olasz hatásokról gondolok” (13). Az első kitétel magyarázza, hogy a szöveg Faludira vonatkozó részei miért jelennek meg újra a három évvel korábbi monográfiához képest, mostanra egy másik kontextusba ágyazva, a második kitéttel pedig a szerző a maga részéről eleget tesz annak a jogos elégedetlenségnek, hogy a magyar–olasz kultúrkapcsolatokról szóló, magyar szerzőktől származó munkák lényegi része olaszul jelent meg, és fordítások híján a magyar irodalomtörténész szakma nem számol kellőképpen velük.

A magyar–italiai kultúrkapcsolatok gyakorlatilag az államalapítással egyidősek, ezt mind mi magyarok, mind az olasz nép akár populáris szinten is számon tartjuk. A velencei San Giorgio templomban mintegy száz éve áll az az emléktábla, amely Szent Gellért útnak indulásáról emlékezik meg, innen a velencei kis szigetről a távoli titkokat és tragédiákat rejtő Magyarországra. A kötet első fejezete ettől a kezdettől tekinti át a két ország kapcsolatait, illetve annak kutatását, történetének feldolgozását. Összefoglalja a magyar–olasz kapcsolatok kutatásának történetét, emléket állítva minden fontos italianistának, különös tekintettel az irodalomtörténeti kutatásoknak, kezdve Arany Jánossal, akinek *Zrínyi és Tasso* című tanulmánya nyitja meg a magyar–olasz összehasonlító irodalomtudományi munkák sorát. A 19–20. század fontos személyiségeit felsorolva tulajdonképpen jelen munka példaképeit, ösztönzőit, saját maga mestereit veszi számba Sárközy Péter, egészen a jelenkor kapcsolattörténeti kutatásaiig, amelyeknek egyik

ösztönző személyisége, aktív résztvevője személyesen is.

A szakirodalmi összefoglalót követi az a nagy fejezet, amelynek tárgya a magyar értelmiségi réteg Itália-járása a 18. században. Sárközy Péter öt fontos gócpontját, csoportját látja a magyar értelmiséget ért itáliai hatásnak: a római Collegium Germanicum–Hungaricum mellett igen fontosnak tartja és erőteljesen hívja fel a mai irodalomtörténeti gondolkodás figyelmét a bolognai egyetem mellett működő Collegium Hungaricum–Illiricum szerepére. Külön csoportot képeznek a piarista rend képviselői, akiknek felvilágosodáshoz közelítő kulturális szerepében fontos szerepet tölt be az Itália-élmény, az Itáliát járt világi értelmiségiek, elsősorban katonatisztek, akiket itáliai „testőr-íróknak” nevez, és külön alfejezetben taglalja Faludi itáliai tartózkodását.

A magyar felvilágosodás-kutatás az utóbbi néhány évtizedben határozott lendületet vett, és lényeges eredményeivel újraírta a 18. század magyar szellemiségéről alkotott képünket. Ennek az újraírásnak szintézise Bíró Ferenc összefoglaló munkája a felvilágosodás-kor magyar irodalmáról. A megváltozott gondolkodás egyik legfontosabb pontja a magyar felvilágosodás hagyományosan és szimbolikusan 1772-re datált megjelenésének időben jóval előbbre, a század közepére helyezése és a bécsi testőrírók a francia felvilágosodás jeles alakjaival fenntartott személyes kapcsolatának feltérképezése. Ebből egyenesen következik, hogy a 18. század legjelentősebb kultúrkapcsolataként a német mellett a francia jelenik meg a felvilágosodás-kor történetében. Sárközy Péter „testőr-írók”-nak aposztrofálja az Itáliát járt tisztek művelt csoportját, és rögtön

magyarázza is terminológiáját: „Az alfejezet címe természetesen túlzás, illetve téves, hiszen a bécsi magyar írótriász tagjain kívül talán egyedül csak Kisfaludy Sándorra használható a »testőr-író« elnevezés. Itáliai tiszt-társai nem voltak a bécsi Magyar királyi testőrgárda tagjai...” (71). Hasonlítanak azonban a testőrírókra abban, hogy hivatásuk és itt-tartózkodásuk révén kapcsolatba kerülnek egy kultúrával, és ez a kapcsolat hazájukba visszatérve meghatározza gondolkodásmódjukat, kulturáltságukat, irodalmi működésüket – ezáltal a magyar kultúrára is hatást gyakorolnak, mint az alfejezetben említett Orczy Lőrinc, Gvadányi József vagy a korábbi nemzedék tagjai közül Amadé László. Fontosnak tartom ezt a csoportot azért is, mert a kötet írója az ő működésükben látja a közvetítő szerep továbbvitelének útját akkor is, amikor már ez egyházi vonalon nem lehetséges, mivel II. József 1781-től megtiltotta a birodalom területein túli egyetemek látogatását.

Sárközy Péter könyvének érdeme, hogy rámutat arra, amiben az olasz irodalom és kultúra járul hozzá e század magyar kultúrájának (át)alakulásához, és azt kell belátnunk, hogy a francia kapcsolatok mellett az egész magyar irodalom akkori formáihoz elengedhetetlen az olasz hatás figyelembevétele. Nemcsak Csokonai és társai esetében, hanem éppenséggel az egy nemzedékkel korábbi literátorokon van az igazi hangsúly. Így válik a kötet központi alakjává, szintetizáló személyiségévé nem az irodalomtörténet során igen plasztikussá váló Csokonai, a maga református, világi gondolkodásával, hanem a korábban élt, jezsuita vallásos világképével együtt is határozottan modern gondolkodású Faludi Ferenc. Itt, ebben a fejezetben is külön

alfejezet foglalkozik római éveivel, de a későbbiekben is megfigyelhető, hogy az ő munkássága kerül a fejezetek középpontjába, és köréje rajzolja fel a kötet szerzője azt a tágabb irodalmi aurát, amelynek rajta kívül mások is részesei, de tagadhatatlanul ő a legjelesebb ebben a körben. Mint a *Bevezetőben* mondja Sárközy Péter: „Ugyan Faludi-könyvemben is központi szerepet kapott az »olasz hatások« bemutatása, de a sorozat jellege nem tette lehetővé, hogy részletesebben foglalkozzam a jelenség megértéséhez szükséges, de a Faludi-életművel szorosabban nem összefüggő kérdésekkel, az olasz arkádikus kultúra és költészet magyarországi kisugárzásával, mely érthetővé teszi, hogy a század közepén egy jezsuita tanár, majd a század utolsó évtizedében egy debreceni kálvinista Nagykollégiumban tanuló diák, miért éppen az olasz arkádikus költészet nyelvén kívánták megszólaltatni saját költői világukat.” (13.)

A következő nagy fejezet a kultúrkapcsolatok művelődéstörténeti iránya után irodalmi művek vizsgálatával foglalkozik *Az olasz irodalom és kultúra jelenléte a 18. századi magyar műveltségben* címmel. A fejezet középpontjában azok a Faludi-művek állnak, amelyek vagy római tartózkodása alatt, vagy ennek inspirációjára, hazatérte után, már Magyarországon születtek: gyakorlatilag Faludi életművének epikai és drámai darabjai. A fejezet azonban műnemi beosztású, tehát először áttekinti azokat az olasz erkölcsstani műveket, amelyeknek ismerete, olvasása kimutatható Magyarországon is, majd a magyar hasonló műfajt veszi számba, gyakorlatilag Faludi életművének prózai darabjai által.

Az alfejezet második felében kerül sor a drámai irodalom vizsgálatára. Az itáliai hatás ebben az időszakban a 18. századi ma-

gyar színjáték mindhárom típusában érvényesül: az iskolai színjátszásban éppúgy, mint a főúri kastélyszínházakban, de bizonyos helyzetekben a polgári színház színpadán is. Sárközy Péter először az iskolai színjátszást tárgyalja, nem pusztán azért, mert Faludi művészete is ezzel a színjáték-típussal érintkezik, hanem azért is, mert ezen a területen találunk leginkább érintkezési pontokat az olasz kultúrával. Majd a magyar kastélyszínházak olaszos kultúráját és legrövidebben a hivatásos színházakban előadott olasz darabokról tudottakat összegzi.

A magyar iskolai színpad a maga ideális szerzőjét találja meg Pietro Metastasio, a bécsi udvari poéta személyében, aki ugyan életének java részét Bécsben éli le (1730-tól haláláig, 1782-ig tartózkodik itt), de olyannyira az olasz kultúra letéteményeseként szolgálja a császári udvart, hogy ez idő alatt meg sem tanul németül, hiszen környezetével maradéktalanul kommunikálhat anyanyelvén. Az ő *melodrammáinak* magyar és latin nyelvű változatai meghatározó darabjai az iskolai színpadoknak és a korszak jeles magyar fordítóinak. Zambra Alajos Metastasióról szóló 1919-es tanulmánya óta a kéziratos magyar és latin drámafordítások is számon vannak tartva, nagy részük mára már meg is jelent teljes terjedelmében, összesítésük, egymáshoz és a nem iskolai irodalomhoz való viszonyuk azonban mindig szolgáltat újabb adalékokat. Érdekes pl. annak a *La clemenza di Titónak* a fordítási változatait végigkövetni, amelyet Sárközy Péter is számon tart: a *Titus kegyelmessége* magyarártása több változatban is megjelenik az iskolai színjátszásban, majd pedig fogságában Kazinczy fordítja immár a modern fordítási elveknek megfelelően.

Itt kell megjegyezni, hogy a szakirodalomban makacsul tartja fenn magát egy tévedés: Kereskényi Ádám *Cyrus* című 1767-es drámájáról Kerényi Ferenc állapítja meg a *Magyar színháztörténet* első kötetében (43), hogy Metastasio *Ciro riconosciuto* című drámájának fordítása, sőt Kereskényi másik drámáját, a *Mauritiust* is Metastasiohoz kapcsolja. Azóta ez a megállapítás annak ellenére tényként szerepel az irodalomtörténeti köztudatban, hogy Kereskényi drámáinak kritikai kiadásában (*Régi magyar drámai emlékek: XVIII. század*, 4, *Jezsuita iskoladrámák*, 1) olvasható, hogy a jezsuita szerzőnek jelentős érdemei vannak a magyar színjátszás terén, de Metastasio-fordítóiak éppen nem. Metastasiónak sem *Mauritius* című drámája, sem hasonló tárgyú vagy cselekményű műve nincsen, így ezt Kereskényi nem fordíthatta tőle, a *Cyrus* című drámát pedig a magyar szerző kétséget kizáróan Andreas Friz hasonló című iskoladrámájából fordította, viszonylag nagy szövegűhűséggel, és sem a Kereskényi-, sem a Friz-drámának semmi köze Metastasio művéhez.

Az olasz nyelvű színházi kultúra terjedésének másik fontos csatornája a 18. században diadalútjára induló új műfaj, az opera. Szerte Európában az olasz opera válik az udvari kultúra egyik legfontosabb elemévé. A magyar főúri színházak a 18. század második felében európai színvonalon játszanak operát, gyakorta olasz nyelven, de nem ritka a latin és német nyelvre lefordított opera sem. Nem kell ugyan teljességgel hitelt adnunk az anekdotának, mely szerint Mária Terézia azt mondta Esterházy Fényes Miklós fertődi udvarában tett látogatásakor, hogy ha jó opera-előadást akar, akkor Eszterházára kell jönnie, de Staud Géza és Horányi Mátyás

munkáinak köszönhetően számos adattal igazolható az a tény, hogy néhány kiemelkedően magas színvonalú kastélyszínház működött Magyarországon, és ezekben az olasz kultúra kiemelt helyen volt jelen. Sárközy Péter ezeket az ismert központokat éppen csak érinti jelen munkájában, és részletesen bemutat egy olyan színházzal is rendelkező főúri kulturális központot, amelyről jóval kevesebbet tudunk: Patachich Ádám nagyváradi püspök „fiók-Árkádiáját”. A szerző érdeme ennek a kulturális központnak a színházi feltérképezésén túl olyan szövegkönyvek „újralfelfedezése”, amelyekről a kutatás ugyan tudott, de lappangó munkaként kezelte: Gánóczy Antal és Patachich Ádám magyar ill. latin Metastasio-fordítása, az *Izsák* című opera. Mint írja: „Csak azért nem találták meg őket a kutatók, mert az előadások szövegei a szerző Metastasio és a fordítók, Patachich és Gánóczy nevének feltüntetése nélkül jelentek meg, és így a névtelen opera-szövegkönyveket formátumuk, szerkezetük alapján a szerző nélküli iskoladráma-szövegek gyűjteményébe sorolták be” (129–130).

Az alfejezet középpontjába ismét Faludi irodalmi munkássága kerül, az a két iskoladráma, amelyek a római korszak szellemi termékei: a Giulio Cesare Cordara drámájából fordított *Caesar Aegyptus földjén Alexandriában* és a *Constantinus Porphyrogenitus*. A Caesar-dráma szerzőjének nem ismerjük más magyarul megjelent színpadi munkáját, és kétségtelenül annak köszönhető Faludi fordítói figyelmének felkeltése, hogy mindketten tagjai voltak a római Árkadia Akadémiának, és a drámát Faludi tartózkodása alatt mutatták be Rómában. Valóban szinte elképzelhetetlen, hogy a magyar jezsuita szerző ne a saját

színházi élménye alapján fordult volna a darab fordítása felé.

A *Constantinus*-dráma keletkezésének kérdése máig ébren tartja a kutatók érdeklődését. Konkrét forrását még nem sikerült megtalálni, és az olasz fordításra utaló megjegyzést is kétségesnek kell elismernünk. Sárközy Péter ugyan a drámaprogramon található megjegyzésre hivatkozik, de a programot ő is csak Tarnai Andor publikálása alapján idézi, mert a program jelenleg valóban lappang, a dráma kritikai kiadásának készítője, Varga Imre sem találta meg. A Tarnai-féle publikáció azonban nem említ sem nyomtatott, sem kéziratot bejegyzést, amely olasz fordításról beszélne, és ismervé az ő szakmai megbízhatóságát, el kell hinnünk, hogy ha lett volna ilyen a programon, semmiképpen sem hagyja említés nélkül. Az olaszból történő fordításra való hivatkozás valószínűleg nem a programra, hanem az OSZK-ban található kéziraatra vezethető vissza (Quart. Hung. 1074). A kézirat eredeti állapotában a címet, a teljes szöveget és a hozzá tartozó színpadi apparátust tartalmazza, igen szép, kalligrafikus írással, mint Varga Imre állítja a szöveg kiadásában: „Valamelyik előkelő vendég részére készülhetett, feltehetőleg az előadás alkalmával” (*Régi magyar drámai emlékek: XVIII. század*, 4, *Jezsuita iskoladrámák*, 1, 147). Ebbe a kéziratba egy másik kéz jóval később belejavított, és ez a javító jegyezte az első oldal aljára, hogy „P. Faludi Ferencz fordította Olaszból”. Tehát semmiképpen sem tekinthetjük Faludi saját vallomásának a bejegyzést. Ha forrás tekintetében különbözik is a véleményünk, mindemellett a korszak fordítási gyakorlatának és Faludi életműve keletkezésének a tükrében a legfontosabban egyetértünk

Sárközy Péterrel: „Magam részéről a *Constantinus Porphyrogenitust* épp annyira eredeti Faludi-műnek tartom, mint a szintén idegen szövegek alapján készült prózai írásokat” (151, 371. j.). Annál is inkább, mert a dráma keletkezését, forrásokhoz való viszonyát magam is a több forrásból táplálkozó prózai munkákhoz hasonlónak gondolom.

A kötet következő nagyobb egysége a 18. századi olasz kultúra egyik legfontosabb intézményének, az Árkádia Akadémiának működését, külföldi kapcsolatait és magyarországi hatását dolgozza fel. Sárközy Péter eddigi munkásságából is tudjuk, hogy a római Árkádia-kör irodalomtörténeti jelentőségének avatott terjesztője, szószólója, és ezzel egy olyan hatástörténeti tényezőre figyelmezteti a magyar kutatást, amelyről hajlamos megfeledkezni. Holott a fejezet több érdemes/érdekes dokumentum kutatásával és ismertetésével mutatja ki újra a római Árkádia különös jelentőségét, mint például a *Rime degli Arcadi* magyar témájú versei vagy a magyarországi törökellenes harcok itáliai visszhangja az irodalomban. Miközben pedig ezt teszi, a rokokó-kutatás fontos olasz és magyar eredményeit is számba veszi: Gramscitól Crocén és Lukács Györgyön át Szauder Józsefíg.

A fejezet középpontjában az árkádiai kultúrának megfelelően a líra áll, és mint ilyen ismét Faludi költészete kapja a legnagyobb hangsúlyt, külön fejezetet a kötetben belül. Itt a kéziratok és kiadások filológiai feldolgozásán túl verstípusok szerint taglalja Faludi líráját, és így a három műnem mindegyikében főszereplőnek” megadott Faludi köré rajzolja meg a magyar árkádikus irodalom határait.

A kötet tehát több ponton magába emeli Faludi Ferenc-monográfiájának szövegét,

és más kontextusba helyezi az ott olvasható megállapításokat. Ez óhatatlanul felébreszti az összehasonlítás igényét, és azt kell mondanunk, hogy a Kalligram Kiadó sokkal nagyobb figyelemmel és hozzáértéssel gondozta a maga könyvét. Mondhatnám úgy is, hogy szakszerűbben dolgozott a kötet szerkesztője. Mutatja ezt a fejezeteken belüli tagolások differenciáltsága, logikája a Kalligramnál, de mutatják ezt az olyan kisebb formai hibák a Mundus megjelentetésében, mint Szerb Antal *Magyar irodalomtörténetének* idézése a lábjegyzetben, amely következetlenül így vagy olykor *Magyar irodalom történet* (94) alakban hozza a címet, illetve Hárrich János művének *Musik geschichte* jelölése. Vagy az idézett szövegekben található kisebb gondatlanságok: *Üst-ekén kapván azért e mostani alkalmatosságot* (91), *...a másik keservesen siratta A mostani bölcs jámbor emberek látják...* (93). Ezek a hibák a Faludi-monográfiában nem fordulnak elő.

Néhány szót szólnunk kell a kötet megjelenési formájáról is. A Mundus Kiadó egy új sorozatot kíván útjára bocsátani, amelynek első darabjául szánta Sárközy Péter kötetét. A sorozat címe diszkréten meg is jelenik a címlapon: *Olasz irodalom, kultúra és művészetek, 1*, majd a 4. lapon a sorozat terveiről is olvashatunk: Carlo Michelstaedter, Pirandello és Croce írásai mellett Pál József, Szauder József, Kardos Tibor és mások művei vannak előkészületben. Ígéretes lista, nagy feladat klasszikusok, élő és holt professzorok munkáinak sajtó alá rendezésére vállalkozni. Jelen kötet színvonalban is mértéket ad. Külön örömet jelent az olvasó számára, hogy a legfontosabb irodalmi dokumentumok: el-

ső megjelenések, írói ábrázolások, itáliai helyszínek képileg is megjelennek a kötetben, ha nem is mindig kifogástalan minőségben, de irodalomtörténeti szakmunkához képest örömtelien nagy számban: 27 illusztrációt tartalmaz a kötet, köztük olyan nehezen hozzáférhető vagy kevésbé ismert képeket is, mint a *Rime degli Arcadi* vagy a *Diario ordinario d'Ungheria* címlapja vagy Giuseppe Vasi 18. századi Róma-ábrázolásai. Épp ezért némi hiányérzettel tölt el, hogy az a sokat idézett címlap, amely Faludit római szobájában ábrázolja, háttérben a Szent Péter Bazilika kupolájával, és amely kép mintegy vizuális mottója lehetne a kötetnek – kimaradt az illusztrációk közül.

Összességében a kötet mindenképpen szintetizáló és hiánypótló mű, amely friss lendületet adhat a klasszikus magyar irodalomtörténettel foglalkozó kutatóknak, egyrészt új személyiség, Faludi Ferenc középpontba állításával más megvilágításba helyezi a korszak irodalomtörténetét, és nagyban megerősíti a felvilágosodás-korról újrajzolt magyar kulturális összképet. Ugyanakkor kutatásainak számos pontja ismeretlen vagy félreismert tényeket tár fel – és a retorikus finomságot sem nélkülözi, mint pl. a könyv befejezése, amely szokatlan módon nem valamilyen szentenciózus lezárással ér véget, hanem a pictura nyitottságával zárja/nyitja továbbgondolásra a kötetet: a címül választott Csokonai-passzus teljesebb megidézésével. Sárközy Péter könyvének helyét jelen irodalomtörténeti gondolkodásunkban én is csak úgy tudnám kijelölni mint a kötet egyik lektora, Bíró Ferenc tette: „Nem tudom eldönteni, hogy ez a könyv Sárközy Péter legjobb munkája-e, de abban biztos vagyok,

hogy a legfontosabb [...] nem hiányozhat napjaink és a következő idők igényes tanárebereinek, az irodalommal és a műve-

lődéstörténettel foglalkozó kutatóinak könyvespolcáról”.

Czibula Katalin

FODOR ANDRÁS ÉS TÜSKÉS TIBOR LEVELEZÉSE, I, 1959–1966

Sajtó alá rendezte Tüskés Anna, Pécs, Pro Pannonia, 2008 (Pannonia Könyvek), 463 l.

FODOR ANDRÁS ÉS TÜSKÉS TIBOR LEVELEZÉSE, II, 1967–1976

Sajtó alá rendezte Tüskés Tibor, Pécs, Pro Pannonia, 2008 (Pannonia Könyvek), 379 l.

Minden megjelenő írói levelezéskötet hiánypótló mű – közzététele olyan adatokat, irodalomtörténeti vagy történeti mozzanatokat tesz ismertté vagy éppen jobban érthetővé, melyeket más források csak nehezen vagy nagy munkával tudnának feltárni. A megjelenési nehézségek ellenére elmondhatjuk, hogy a levelezéskötetek reneszánszát éljük, ugyanakkor miközben – mint kordokumentumok – egyre népszerűbbek és keresettebbek a szakemberek és az olvasók körében, korunk komputerizáltságának következtében (sajnos vagy szerencsére?) a levelek nagy része a virtualitásba vész, s a szövegszerkesztővel leírt, kinyomtatott változatok – hiszen ki az az eretnek, aki manapság még kézzel vagy írógéppel ír levelet?! – egyre kevesebb folyóvízben foglalják majd a jövő levéltárainak polcát. Messzire vezetne tehát annak vizsgálata, hogy a jövő évszázadainak levéltárosai vagy erre hivatott szakemberei e virtuális anyagból vajon milyen *levelezésköteteket* tudnak majd összeállítani saját koruk történeti emlékeinek megőrzésére, csak a jövő mutatja meg, hogy a műfaj sorsa elszegényedés, semmitmondó uniformizálódás, vagy ellenkezőleg: téma- és anyagbőség lesz-e végül.

Egyelőre azonban ebből a szempontból még szerencsés helyzetben vagyunk, mivel jó néhány olyan értékes gyűjtemény jele-

nik meg napjainkban is, mint például a hétkötetes Fülep Lajos- vagy a vaskos Füst Milán-levelezés. A két jó barát, Tüskés Tibor és Fodor András harminc-egynéhány éves levelezésének első két kötetnyi anyaga egy olyan, csaknem hatvanéves történetbe illeszkedik, amely a hajdani Eötvös Collegium utolsó éveitől a közelmúltig vezet, és amelynek feldolgozásában mind a napló-, mind a levélforma kiemelkedő forrásértékű. E többfejezetes történet – hogy csak a legfontosabbakat soroljam – közös ifjúságuk emlékeivel kezdődik Fodor András *A kollégium* című kötetének lapjain, folytatódik a Tüskés–Fodor-levelezésben, utóéletét pedig *A hetvenes évek* naplófolytatása, valamint Tüskés Tibor Mészöly Miklóssal folytatott levelezéskötete foglalja magában. Hajdani Eötvös-collegista társának könyvéről írt esszéjében Vekerdi László írta kedves iróniával, hogy a napló odüsszeuszi műfaj, és legkésőbb Ithakával illik véget érnie (VEKERDI László, *Fodor András: A hetvenes évek I–II*, Új Forrás, 1995, 10. sz.). A levélnek nincs ilyen műfaji kötelezettsége: előnye talán a naplóval szemben az, hogy miközben annak lényegét is részben magában hordozza, *véget érni* csak Kharón ladikján tud. Így sem Fodor Andrásnak, sem barátjának, Tüskés Tibornak nem kellett számolnia azzal, hogy évtizedeken keresztül

egymásnak küldött leveleik túl hosszúra nyúlnak, legfeljebb szaporán követték egymást, kölcsönös örömet – és más émociókat – keltve a másokban, nem gondolva arra, hogy ezek a sorok valamikor az olvasóközönség elé kerülhetnek majd. Vekerdi László szellemes megjegyzése szerint történeteikben benne van „dióhéjban egy egész kis magyar kultúrpolitika, bár talán ne sértsük meg vele a dió héját”. A több száz levél gyűjteménye azonban sokkal több, mint a korszak kultúrpolitikájának foglalata, hiszen írókat nemcsak az irodalmi életben vállalt párhuzamos szerepük köti össze, hanem – eltérő személyiségük ellenére – a mély barátság, a kortársak és a mesterek öröksége, a közös családi élmények. Míg Fodor András levéltűkre a letagadhatatlan Eötvös-collegista diákot állítja eléink a maga szigorú racionalitásával, az aszkétikus munka árán szerzett hatalmas műveltségével, a collegium szabadság- és teljesélet-eszményén nevelkedett író, költőt, addig Tüskés Tiboré a szelíd barátot és pályatársat, jó tanácsokkal szolgáló testvért mutatja, aki ugyanakkor csendes, örökké kételkedő, tépelődő tudós tanáregyéniség. Ahogyan ő maga fogalmazza meg: „közben még a lelkiismeret is gyötör, hogy nem vagyok elég jó tanár, méltatlanul jutalmaznak pedagógus napon” (I, 22–23). Fodor Andrásról, a leendő *gólyáról* Eötvös collegiumi felvételi iratában Ligeti Lajos a felvételi bizottság tagjaként szarkasztikus gúnnyal nyilatkozott: „Fontoskodó, nagyképu. Mindig önmagát igazolja. Grafológiával foglalkozik!”, de azt is érdemesnek tartotta megjegyezni, hogy „Különbén értelmes fiú. [...] Idegenkedik a kollektivitástól” (Mednyánszky Dénes Könyvtár és Levéltár, ELTE Eötvös Collegium). A végzett „gólyát” később a pesti

irodalmi élet „világfi”-vá nevelte, akinek „otthona az egész nagy Budapest” (Vekerdi szavával); Tüskés Tibor *a vidéki*, csendes, zárkózottabb egyéniség, aki még leveleiben is ritkán tárulkozik fel teljesen. Egy ilyen alkalom azonban akadt, mikor az Új Forrásban megjelent *Nép és irodalom* című esszéje (*Személyes tünődés egy tanulmánykötet körül. Pomogáts Béla: Politika és poétika*, Új Forrás, 1996, 9. sz.). Ebben beszél Fodoréhoz nagyon hasonló származásáról, mely szerint ősei közt akad vasutas, cipész, állami alkalmazott, azaz szabálytalan „osztálybesorolású”, mellyel az ötvenes években a „káderesek nem nagyon tudtak mit kezdeni”. Mint „súlyos klerikális befolyás alatt álló” személynek, „osztályöntudata” nem volt – írja, megismerte a falu világát is, de ő inkább tanult, majd továbbtanult, szemléletét pedig elsősorban olvasmányai, az irodalom alakította. A hasonló gyökerek és előtörténet végül a két különböző személyiséget mégis közel hozta egymáshoz, ahogyan Tüskés is megírta: „Az Eötvös Kollégium [...] barátokat adott számomra [...] az én egyetemeimet: Fülepet” (I, 35).

A levelezés két vaskos kötetének első részét, amely az 1959 és 1966 között írott leveleket tartalmazza, Tüskés Anna rendezte nagy munkával sajtó alá, míg a másodikat, mely az 1967–1976-ig keltezetteket fogja össze, maga Tüskés Tibor. Az összesen több mint harminchat ívnyi gyűjtemény lapjai egyszerre rögzítik a hétköznapi pillanatait és mondják el személyes benyomásaikat korabeli írótársaikról, találkozásairól többek között Hernádi Gyulával, Kassákkal, Illyés Gyulával, Mézőly Miklóssal. Mellettük ott vannak a kor legfontosabb irodalomtörténészei, kritikusai, köztük megannyi egykori colle-

gista- és diáktárs: Domokos Mátyás, Sárosi Bálint, Vekerdi László, az írók közül Csorba Győző, Illés Endre, Veres Péter, Csanádi Imre; de a rendszer kritikus-*káderei* is: Köpeczi Béla, Szabolcsi Miklós, Tóth Dezső, Király István, s végül persze a hatalom képviselője, Aczél György személyében. A levélsorok szereplőit ki-ki saját tapasztalatai, emlékei, természete és szemléletmódja szerint idézi: hol lelkesen, baráttian, tisztelettel, ironikusan, hol maró gúnnyal vagy élesen bírálva, miközben alakjaik megelevenednek, és egy-egy levéltörténetben idézik fel a kortörténet egy-egy szeletét.

A tanítványi szeretetből, törődésből és hálából azonban természetesen a mestereknek jut a legtöbb, többek közt Németh Lászlónak, Takács Gyulának, Basch Lórántnak és persze a legnagyobbaknak: Colin Masonnek, a tudós zenekritikusnak és világutazónak (aki Fodor András fiának keresztapja is lett, lásd róla VEKERDI László cikkét: *Fülep Lajos levelezése, I, 1961–1970*, Új Forrás, 2008, 1. sz.), valamint a „mesterek Mesterének”, Fülep Lajosnak, a filozófus-műtörténésznek, ízig-vérig tanárembernek. Ők azok, akik a kollégiumi évek után a legtöbbet tudják nyújtani a fiatal tanítványnak, a későbbi költőnek, de példájuk és pályájuk ugyanúgy iránymutató a szerkesztő-tanár Tüskés számára is.

Barátként bukkan fel a szélesebb olvasóközönség előtt közelről nem nagyon ismert külön, furcsa kis ember, Basch Lóránt, a Baumgarten Alapítvány egykori jogi kurátora, Fülep Lajos mellett a Nyugat-korszak másik akkor még élő tanúja, akiről megtudjuk, hogy sokszor segített Fülep diákjainak: ha kellett, díjat osztott, könyvet kölcsönzött, albérletet szerzett, hasznos véleményt vagy atyai jó tanácsot

adott. 1966-ban, amikor Fodor András tudósította Tüskést az *öregúr* utolsó napjáról, így írt: „Basch Lóránt éppen haldoklik a Babics Klinikán. Stílusosan hal meg, Babics keze alatt, de amint Mészölytől hallom, nyomorúságos halálfélelemben, iszonyú fájdalmak között.” Az örök szarkasztikus collegista stílusból ugyan kilépni nem tudott, de aggodását sem tudta elrejtteni soraiban. Basch Lóránt személye kissé összekötötte mindhármat: ő kérte fel Fülepet, hogy legyen tagja a Baumgarten Alapítvány tanácsadó testületének (1947 novemberében), majd amikor 1950-ben szétverték az Eötvös Collegiumot és a professzor fedél nélkül maradt, ő segítette lakáshoz jutni. Később Fodor Andrást Domokos Mátyással – majd előbbi feleségével együtt – befogadta Városmajor utcai lakásába (vö. *Fülep Lajos levelezése*, V, szerk. F. CSANAK Dóra, Bp., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 2001, 438). Fülep rajta keresztül javasolta 1948-ban Németh Lászlót *Iszonyáért* a második Baumgarten-díjára – nem rajtuk múltott, hogy nem kapta meg: a források szerint a minisztériumban húzták ki a nevét.

Tüskés számára Fülep Lajos is mindvégig példakép. Sokat foglalkozott pályájával, évtizedekkel később pedig tanulmánykötetet jelentetett meg róla. A *Kedves professzor úr* egyik kulcs-története a kettejük szellemi összetűzését felelevenítő írás, amely arról tanúskodik, hogy a példaképhez való viszony nem volt mindig felhőtlen: szerette őt, de sokáig nem értette – elég, ha csak a buta félreértésből származó 1966-os afférjukra gondolunk. „Tévedtem – írta Fodornak 1966. december 18-i levelében –, Fülep Lajost most ismertem meg. Bemutatkozott. Önarcépet rajzolt magáról”. Pedig két évvel azelőtt épp a profesz-

szor egyenes jelleme szolgáltatott számára mesteri példát: a Jelenkortól való eltávolítása után, Fülepnl tett egyik látogatásakor Fodor figyelt fel a komódra kitett cédula-feljegyzésre: „A Jelenkor előfizetési szám-lát visszaküldeni!”

Az 1964-es év megrázkódtatása okozta mély csalódás nem múlt el nyomtalanul. Amikor kiebrudalják a főszerkesztőségéből, Tüskés így ír: „A Balassiknak, Csokonaiknak, Petőfiknek, József Attiláknak tartozó felelősséggel akartam és szerettem volna az irodalmat szolgálni”. Egy korszak véget ért: a szellemi igényesség és függetlenség szigete eltűnt, egykori lakói fogyatkoznak, a politika egyre idegenebbé válik számára. A lelki-szellemi egyensúlyt a megmaradt tanári pálya menti meg, az alkotás, s persze a jó barát leveleiből sugárzó együttérzés és biztatás. Vigasz megírni és fogadni a beszámolókat a szétszóródott közös társakról, a szeretett és tisztelt Colin Masonról, érkező leveleiről, budapesti látogatásáról, Németh Lászlóval való találkozásáról; a „zsémbes öregúr” (PÉTER László kifejezése, vö. Kortárs, 1996. július, 65) Fülep Lajos intelmeiről és tanácsairól, akiről Péter László találóan jegyezte fel, hogy nem is annyira műveivel, mint egyéniségének és tudásának hatásával tette megkerülhetlenné személyét a magyar művelődéstörténet számára. Fodor Andrásnak mestere, szigorú, ellentmondást és diákos lazaságot nem tűrő tanára, s ezt a Collegium szarkasztikus, mindenben kértelkedő, majd gyémántkeménységű racionalitással érvelő patriótája nem is mindig veszi jó néven, de tudását persze ő is elfogadja mércéül: „Ha Fülep valakiről jót mond, az olyan ritka jelenség, hogy mérget lehet venni az illető kvalitására”. A barátok között a beteg tudós hogylétéről is

rendszeres volt az értesítés, a levelezés, s közös volt az aggodás is. A sors azonban elrendezte az összes függő dilemmát: az „öregúr” elment. Igaz, tanítványai nem egészen értették meg őt, aki végrendeletében hamvait szétszórni kérte „akárhova”. Talán túl fiatalok voltak akkor még ehhez. Fodor a végrendeletkezést egyenesen gögősségnek, önteltségnek vélte, s haragudott, mert ő *már nincs* – de a múltó emberöltők később meghozták számára *az anyaföldről eltűnt apa* (vö. FODOR András, *A hetvenes évek*, Bp., 1995, I, 121) iránt való megbékélést (II, 120). Épp húsz évvel azelőtt vallotta meg Fülepnek kapcsolatukról, hogy azt *egészen rendkívülinek és fontosnak* érzi, találkozásukat pedig sorsszerűnek: „Olyan ez, mint amikor a gyerek, aki nagyon szereti az apját, [...] nem meri nyíltan megmutatni, kimondani ragaszkodását, inkább hallgat.” (*Fülep Lajos levelezése*, V, id. kiad., 435.) 1986-ban pedig az *Ezer este Fülep Lajossal* című kötetével állított emléket halott mesterének.

Fülep halála után egy évvel a másik példakép, Colin Mason is elmegy fiatalon, érthetetlen hirtelenséggel, itt hagyván magyar barátait róla őrzött emlékeikkel: a húszéves Masonról, aki egykor a „nyelv-zseni Cushinggal” (George Frederic Cushing, 1923–1996) lakott a Collegiumban, akinek meglátogatása Londonban és idejövetele Magyarországra annyi évig kisebb baráti-családi ünnepnek számított. „Hát most már csak ezzel telnek napjaink? Hogy legkedvesebb neveket, embereket csak múlt időben említhetünk?” – írja Tüskés Fodornak 1971 februárjában. Hogy Fodor András számára mit jelenthetett ez, azt mindkettőjükre érvényesen az egykori collegista társ, BODNÁR György fogalmazta meg róla szóló esszéjében: „Számára,

aki mindig is az emberi viszonylatok létszerűen megjeleníthető modelljének tekintette a barátságot és a hűséget, ezek a tragédiák nem múltó megrendülések voltak, hanem a végső kérdésekkel szembesítő erők kiváltói: a mérlegkészítés és a modus vivendi keresésének kényszerítő alkalmai”. (*A fegyelem próbája: Fodor András a nyolcvanas években* = B. Gy., *Párbeszéd az idővel*, Bp., Argumentum, 2008, 487.)

A legközelebbi kortársak közül Mészöly Miklós maradt velük legtovább: Fodornál nyolc évvel idősebb – és a sors úgy akarta, hogy négy évvel mégis túlélje őt. Tüskéssel 1960-tól kezdett levelezni, aki 2005-ben kiadta az alig tíz éves, de annál elgondolkodtatóbb, lelket érintő gyűjteményt. Benne két jó barát küszködik egymással és a világgal: az anyagával viaskodó író és az értékes kéziratokat nagyon váró, a külső kényszerek és belső értékrend állandó összemérésére ítéltetett szerkesztő: „Itt Pécsen mindenféle könyvkiadási lehetőséget elfojtottak, megfürödve állunk Köpecziék jóvoltából.” (*Volt idő: Mészöly Miklós és Tüskés Tibor levelezése*, Pécs, 2005, 39.) Mészöly ritka belső megnyilvánulásainak egyikében pedig Tüskést vigasztalja a szerkesztői foglalkozás elvesztése miatt: „Mi vigasztalhat? Méltósággal lépsz le és tisztán. A summa: szégyenkezni aztán nincs okod. Nincs okunk.” Tüskés pedig mintha folytatná a Fodornak szóló levelekben megkezdett önvizsgálatot: „Jó volna hosszan és sokat töprengeni, talán értelmetlenül is vitatkozni, s olyan egyszerű és szép fölismerésekig eljutni, mint hogy jó élni, de nem nagy dolog a halál [...], a víz tükrén látjuk a fa árnyékát, pedig a fának hátat fordítunk.” (*Uo.*, 143.)

A levelekből a korszak irodalmi közéletének háttértörténetei sem hiányoznak. Az olvasó pillanatképeket kaphat a hatvanas–hetvenes évekbeli Németh Lászlóról, az Írószövetség működéséről, a szövevényes *irodalmi életről*, vagy például Németh László és Kassák viszonyáról. Az utóbbira célozva Tüskés Tibor jegyzi meg egyik levelében: „Kassák mennyire szeretett volna valami rosszat hallani tőlem Némethről [...]. Milyen kár, hogy ezek az öregek sem értik meg egymást.” (I, 324.) Igaz, Kassák a maga különc módján sokszor egyáltalán nem tett lakatot a szájára akkor sem, ha ugyanennek az irodalmi életnek a hivatalos ítéseiről akart véleményt mondani: „Hát mit képzeltek ti, mondtam Szabolcsinak – [...] kik a kritikusok? Régen, Schöpplin, meg Laczkó meg mások az írók oldalán álltak. Ti meg azt akarjátok, hogy terelőpulik legyenek, akik az írókra harapnak.” (Uo.) S persze nem hiányoznak a háttértörténetek közül a menetrendszerű politikai retorziók krónikái sem: az Aczél György irodájában zajló riportokról, s az ezeket követő Tóth Dezső-féle cikkekről a Népszabadságban vagy az ÉS-ben (lásd I, 241, 247). De Tüskés – amennyire tudja – igyekszik távol tartani magát; számára a legfontosabb a hazai, a saját lap, a Jelenkor. Attól kezdve, hogy 1957-ben a folyóirat-lektórárus vezetője lesz, majd 1960-ban a lap vezetője, szívvel-lélekkel a szerkesztői munka és a tanári pálya egymást kiegészítő hivatásának szentelte magát, ez vált élete fő céljává. Azonban ha akarta, ha nem, munkája sikereivel, örömeivel együtt belekerült a *hivatalos irodalmi élet* – és persze a kultúrpolitika – gyötrelmes küzdelmeinek kellős közepébe, hiába a majd-

nem kétszáz kilométeres távolság a fővárostól. Az *összekötő* Fodor András közvetítette a híreket, az otthon pedig, a „vidéki lét” nyújtotta számára a szellemi inspirációt: „...gondolom, pl. Németh László vagy Illyés is azért tudtak oly értékek őrzőivé válni, azért tudták látásuk tisztaságát megőrizni, mert kicsit »vidékiek«, vagy ha úgy tetszik: magyarok tudtak maradni.” A munka gözerővel, szívvel-lélekkel folyt, kéziratokért igyekezett csak a legjobbakhoz fordulni – Németh László, Mészöly, Juhász Ferenc, Illyés Gyula, Weöres, Nagy László, Domokos Mátyás, Takács Gyula és mások írásaiért, a névsort lehetne folytatni. A szerkesztői igyekezet azonban sokszor bizonyult hiábavalónak: nem akart szünni a könyvkiadói elzárkózás bizonyos szerzői kéziratok kiadásától, s az egyre nyilvánvalóbb kisebb-nagyobb retorziók sora sem akart véget érni. A *politikai felmelegedés* kezdettől fogva csak látszat volt, a színpalak mögötti ellentét pedig legtöbbször kibékíthetetlen; csak a rendszerváltás hozta utólagos levéltári nyomozások tárhatták fel, hogy a korabeli íróársadalom nagy részének naponta meg kellett vívnia a lelkiismeret és a kollaboráció csatáját.

Fodor András és Tüskés Tibor a hatalom rejtett eszközeiről – a besúgó- és megfigyelőrendszeréről – akkor még vajmi keveset sejtettek, nem ismerhették annak kiterjedtségét, pedig az szinte a teljes magyar értelmiségi társadalmat – és persze nem csak azt – igyekezett befolyásolni valamilyen módon. Tüskés Tibor és Fodor András is csak a hatvanas évek második felében kezdték észlelni az eleinte érthetetlen furcsaságokat a magyar posta természetéről, az elkallódó, majd előkerülő levelekről. Fodor András sem tudhatta,

hogy már az Eötvös Collegiumban, annak megszüntetése előtt is jelen voltak körülöttük a titkos „munkatársak”, magát Tüskés Tibort pedig – ahogyan erről ő maga számol be egy, a hetvenötödik születésnapja alkalmából készült interjúban – 1953 óta szemmel tartotta az állambiztonsági szolgálat (lásd *Irodalom és politika*, Jelenkor, 2004, 1053–1065). Ma már tudjuk, hogy 1956 után már az írók többségét valamilyen módon megfigyelték. Jelentettek Németh Lászlóról, Illyés Gyuláról, Déry Tiborról, Nagy Lászlóról, Mészöly Miklósról – és a sort még sokáig lehetne folytatni; de nem kímélték az irodalomtörténészeket, a folyóiratok *renitens* szerkesztősegeit vagy a kultúra más területeinek képviselőit sem. Ezért a levelezések történeti forrásként való felfogása feltétlenül megkívánja majd az írói levélgyűjtemények jövőbeli összeállításától a Történeti Levéltár dokumentumainak vizsgálatát is, hiszen ez utóbbiak nemcsak kiegészítik a kor rajzát, de tartalmaikat elemezve fontos történelmi adatokhoz vezetheti el őket, kinagyítva a korszak irodalmi életének rejtett háttereit, a diktatúra titkosszolgálati tevékenységének drámáját, abszurditását és tragikomédiáját. Mind a szélesebb értelmiségi körökben, mind az írók és művészek között ismertek voltak azok a pártközponti *kötetlen beszélgetések*, melyeken a pártállami vezetők találkoztak a kulturális élet képviselőivel: írókkal, művészekkel. Ezek a közeledési szándékkal összehívott találkozók persze változó eredménnyel jártak mindkét fél számára, mint például egy Budai nevű ügynök által feljegyzett eseményen 1959 augusztusában, amikor Kádár János és Aczél György találkozott néhány íróval, köztük Fejes Endrével, Illyés Gyulával, Darvas Józseffel és Né-

meth Lászlóval. Itt – miközben ez utóbbi kettő Darvas butasága és hiúsága következtében összekülönbözött – Kádár barát-ságosan arra unszolta Illyést, hogy vonja vissza az *Egy mondatot*. Nem vonja vissza, közölte Illyés a jelentés szerint: „Ezt a verset akkor írtam, amikor Kádár elvtársat lecsukták. Ha még egyszer lecsukják, majd akkor visszavonom!” („Budai” ügynök jelentése, 1959. 08. 10. ÁBTL, B. sz.: 10–69. 846, 165.)

De a tragikomikus eseményeket őrzik a folyóiratoknak, magának a Jelenkornak, vagy épp a „Tiszatáj-ügy”-nek az aktái is. Ez utóbbi szerkesztőjét, Ilia Mihályt is köztudottan évtizedekig megfigyelték, minden módon befolyásolni igyekeztek: a *technikai munkatársak* először a lakásába (pontos alaprajz mellékelve) szereltek be *rendszabályt* (a titkosszolgálati zsargonban: poloskát, azaz lehallgatókészüléket), 1974-ben pedig a munkahelyére (pontos alaprajz szintén mellékelve), a szegedi egyetemen; az *eszközök* hosszú évtizedek alatti amortizációja miatt 1984-ben *telep-cserét* igényeltek, 1987-ben pedig *meghibásodás miatti technikai felülvizsgálatot*. A jelentésekben a titkosszolgálati bürokrácia szolgáltatja a tragikomédiát: a Tiszatáj szerkesztője megfigyelésének történetében hiába teltek-múltak az évek, évtizedek, a felhasznált fedőnevek, a *legendák* (szintén titkosszolgálati zsargon: megtévesztő ürügy, magyarázat) ugyanazok maradtak, a *fecske* pontosan ugyanúgy *berepült*, majd *elhagyta fészékét*, „Bagoly” és „Rakéta” munkatársak felügyeletével. Fekete László ügynök a Jelenkor szerkesztőségét is szemmel tartotta, Somlay Károly ügynök pedig még Tüskés egyetemista fiáról is jelentett („Békésiek” fedőnevű ügy – Munka dosszié, III/III-as ügyosztály; a

jelentés kelte: 1978. 08. 10.). Érthető tehát, hogy a szerkesztő Tüskés Tibor munkájának legfőbb szigorú kritériuma – a lapszerkesztésben a minőségi irodalomhoz való ragaszkodás – abban az időben miért nem lehetett elég, hiszen az évek alatt kialakult szélmalomharcban lépten-nyomon tapasztalnia kellett, hogy az épp aktuális „politikai vonal” vagy az *irodalom* közül melyiknek volt inkább esélye.

Végül harminchét évi barátság után a jó barát elhajózott Kharón ladikján: így Fodor Andrásnak nem, de Tüskés Tibornak megadatott, hogy iróniával vegyes rezignáltsággal tekintsen vissza diktatúrában felnőtt nemzedékére és fogalmazza meg az eltelt évek tanulságait, melyek szerint az *ítélkezés az Istené*, a gyűlölet és a bosszúállás érzése pedig idegen számára (*Irodalom és politika*, id. kiad., 1064).

„A levél a múltó idő műfaja” – írta Tüskés a második kötet előszavában –, e műfaj azonban sajátosan őrzi az idő múlását és az írásbeliségben képviselt értékét. Típusainak változatossága, stílusainak sokfélesége miatt – és nem utolsósorban épp a múltó idő megmaradó, hiteles lenyomataként – válhatott az irodalomtörténet egyik alapvető forrásává. Az írói levelezések összegyűjtése, kiadása és sajtó alá rendezése hosszadalmas, nagy pontosságot igénylő aprólékos munka, mely a tudományok forráskiadásaihoz hasonlóan nehéz és hálátlan feladat, nem kevés áldozatkésztséget igényel. Előfordulhat, hogy megjelenése után már kiegészítésre szorul, s befejezni nem, csak abbahagyni lehet. Így a benne rögzített múltó időnek nincs vége, s – épp úgy, mint a naplóírás esetében – csak az utolsó oldalak előkerülése vagy az élet befejezése vethet véget folyamának.

Simon Zsuzsanna